

NOVA ISTRAŽIVANJA JUGOSLOVENSKE PROŠLOSTI: PERSPEKTIVE SA POSTJUGOSLOVENSKOG PROSTORA 2

UREDNICI:

**OGNJEN TOMIĆ
ANA RADAKOVIĆ
NIKOLA KONESKI**

Izdavač:

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
Biblioteka „Zbornici radova” br. 34

Za izdavača:

dr Vladan Jovanović, direktor Instituta za noviju istoriju Srbije, Beograd

Urednici:

dr Ognjen Tomić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Ana Radaković, Centar za inovacije Instituta za savremenu istoriju, Beograd
msr Nikola Koneski, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Uređivački odbor:

dr Vjeran Pavlaković, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka
dr Federico Tenca Montini, Znanstveno-raziskovalno središte, Koper
dr Vesna Aleksić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Árpád Hornyák, Pécsi Tudományegyetem, Pécs
dr Stipica Grgić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb
dr Natalija Dimić Lompar, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Amir Duranović, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo
dr Aleksandar Stojanović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Ranka Gašić, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Vesna Đikanović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Biljana Šimunović Bešlin, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad
dr Aleksandar Aleksandrovič Silkin, Institut za slovenske studije RAN, Moskva
dr Edvin Pezo, Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, Regensburg
dr Borče Ilievski, Filozofski fakultet na Univerzitetot „Sv. Kiril i Metodij”, Skopje
dr Ivan Laković, Istarski institut Univerziteta Crne Gore, Podgorica
dr Jure Ramšak, Znanstveno-raziskovalno središte, Koper

Sekretar Uređivačkog odbora:

msr Milan Milenković, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Recenzenti:

dr Ljiljana Dobrovšak, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar”, Zagreb
dr Tanja Petrović, Institut za kulturne in spominske študije ZRC SAZU, Ljubljana
dr Hannes Grandits, Humboldt-Universität zu Berlin, Berlin

Lektura:

Nevena Županjac, Ivica Pavlović, Agencija *Penguin English*

Priprema za štampu:

Nebojša Stambolija

Dizajn korica:

Sanja Polovina

ISBN: 978-86-7005-214-7

DOI: <https://doi.org/10.31212/nova.istrazivanja.2026.34>.

Svi radovi u ovoj publikaciji objavljeni su pod CC BY-NC 4.0 licencom.

Štampanje zbornika pomoglo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije

**NOVA ISTRAŽIVANJA
JUGOSLOVENSKE PROŠLOSTI:
PERSPEKTIVE SA
POSTJUGOSLOVENSKOG
PROSTORA 2.
Tematski zbornik**

**Urednici:
Ognjen Tomić
Ana Radaković
Nikola Koneski**

Beograd, 2026

Spisak stručnih recenzenata pojedinačnih radova:

dr Melisa Forić Plasto, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo
dr Ilija Kukobat, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Sonja Dujmović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo
dr Vladana Putnik Prica, Institut za istoriju umetnosti, Filozofski fakultet, Beograd
dr Neja Blaj Hribar, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana
dr Amir Krpić, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla
dr Aleksandar Lukić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Zoran Janjetović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Vesna Aleksić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Marjan Gijovski, Državen arhiv na Republika Severna Makedonija, Skopje
dr Bojan Simić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Petar Dragišić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Nikolina Šimetin Šegvić, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
dr Radmila Radić, naučna savetnica u penziji, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Milan Gulić, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Vladimir Petrović, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Milan Igrutinović, Institut za evropske studije, Beograd
dr Milana Živanović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Milan Piljak, istoričar iz Beograda
dr Momir Ninković, Institut za strategijska istraživanja, Beograd
dr Bojan Dimitrijević, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Dragomir Bondžić, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Bruno Raguž, Veleučilište Baltazar Zaprešić, Zaprešić
dr Luka Filipović, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Olga Manojlović Pinter, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Aleksandra Kolaković, Institut za političke studije, Beograd
dr Jasmina Radić, Narodna biblioteka Srbije, Beograd
dr Vladimir Cvetković, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Milan Koljanin, Memorijalni centar „Staro Sajmište”, Beograd
dr Petar Ćurčić, Institut za evropske studije, Beograd

Sadržaj

Reč urednika.....	9
--------------------------	----------

Ognjen TOMIĆ, Ana RADAKOVIĆ, Nikola KONESKI Istraživači jugoslovenske prošlosti: Između naučne radoznalosti i institucionalne nezainteresovanosti.....	13
--	-----------

I KRALJEVINA JUGOSLAVIJA: POLITIKA, DRUŠTVO I KULTURA

Jovana MILOVANOVIĆ Vladarska reprezentacija i društvena uloga kraljice Marije Karađorđević u kontekstu kulture automobilizma.....	51
---	-----------

Ana ŽIVKOVIĆ Prisustvo italijanskih profesora i stručnjaka u intelektualnim krugovima međuratnog Beograda.....	75
--	-----------

Đorđe MAMULA Prilog proučavanju srednjoškolskih ekskurzija i đачkih letovališta u Kraljevini Jugoslaviji.....	99
---	-----------

Ivan MILEC Pristaše režima Šestosiječanjske diktature – primjeri iz Savske banovine.....	121
--	------------

Anđelija MILADINOVIĆ Crkvena konvencija 1933/34. između Srpske i Rumunske pravoslavne crkve: izazovi crkvene diplomatije u međuratnom periodu.....	157
--	------------

II KULTURA SEĆANJA: IZMEĐU SUĐENJA I SEĆANJA

Nikola OSTOJČIĆ

Proces „Kavran–Miloš” (1948):

istraživački potencijali poslijeratnog suđenja.....185

Milica MOLJSKI

Između politike i kulture sećanja

– spomenici žrtvama mađarske okupacije

u listovima *Slobodna Vojvodina* i *Dnevnik*..... 213

Davor STIPIĆ

Bogdan Bogdanović i jasenovački *Kameni cvet*:

kreiranje Jasenovca kao opštejugoslovenskog mesta sećanja.....235

III EKONOMSKA ISTORIJA: IZAZOVI SAMOUPRAVLJANJA

Nikola DAMLJANOVIĆ

Teorijski i metodološki izazovi primene

Kuznjecove hipoteze na Jugoslaviju.....261

Milan MILENKOVIĆ

Zanatske komore u jugoslovenskoj privredi 1949–1962.....285

Nemanja MITROVIĆ

Unutrašnji, bilateralni i multilateralni izazovi finansiranja

izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema „Đerdap 1” 313

Andrija JOVANOVIĆ

Privredni procesi u Jugoslaviji: Studija slučaja

izgradnje Jugoslovenskog naftovoda (1974–1979/80).....345

Damjan MATKOVIĆ

Nacionalni parkovi Republike Srbije (1960–1981):

Prilog ekološkoj istoriji Srbije 369

IV JUGOSLAVIJA U MEĐUNARODNIM ODNOSIMA: OD KORUŠKE DO KUBE

Ane Marie HERCEG

**Koruško pitanje na Londonskoj konferenciji,
januar–februar 1947.....397**

Evgenij LITOVSKI

**Diplomska aktivnost Poslanstva FNRJ u Atini
i Konzulata FNRJ u Solunu u periodu od 1945. do 1946. godine
u vezi sa makedonskim nacionalnim pitanjem.....423**

Renata DEČMAN

**Agrarna reforma i nacionalizacija na Kubi
kroz prizmu jugoslavenskih medija i vlasti.....447**

Aleksandar ANDONOV

**Pogranični sabori (sviždanja) između Jugoslavije i Bugarske
tokom šezdesetih godina XX veka.....481**

Sanja LUKIĆ

**Sukobljene vizije: jugoslovensko-američki pregovori
i potpisivanje Fulbrajtovog programa (1959–1964).....505**

Dimitrije MATIĆ

**Jugoslavija i proširenje Evropske ekonomske zajednice
tokom prve polovine 1980-ih godina.....527**

V NAKON JUGOSLAVIJE: STVARANJE POSTJUGOSLOVENSKOG PROSTORA

Kaja MUJDRICA

**Socijalistička Republika Slovenija u zabeleškama francuskih
diplomata: odnos prema jugoslovenskom
ideološko-političkom sistemu nakon Titove smrti.....553**

Miloš JOVANOVIĆ

**Koncept jugoslovenske države u predizbornoj kampanji
za prve višestranačke izbore u Republici Srbiji 1990. godine.....583**

Milan BOGOSAVLJEVIĆ Jugoslovenska narodna armija tokom 1991. godine u memoaristici.....	613
Uroš D. MIKETIĆ Opadanje postsocijalističkog Janjeva: studija slučaja <i>Oral History Kosovo</i>.....	639
Luka VRLJIĆ Prikaz postjugoslavenkog prostora u hrvatskim osnovnoškolskim udžbenicima povijesti i geografije od 1991. do 2025. godine.....	661
Spisak autora.....	683
Izvodi iz recenzija.....	685

Nikola OSTOJČIĆ, doktorand
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
nikola.ostojcic@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7363-6486

Proces „Kavran–Miloš” (1948): istraživački potencijali poslijeratnog suđenja

Apstrakt: Rad analizira suđenje Ljubi Milošu i skupini optuženika u procesu „Kavran–Miloš” 1948. godine kao politički, ideološki i memorijski fenomen poslijeratne Jugoslavije. Polazeći od bogatog korpusa izvora – zapisnika sa saslušanja, elaborata koji je Miloš pisao u pritvoru, stenograma, presude, novina te filmskih i audiozapisa – rad sagledava suđenje kao politički spektakl koji je služio legitimizaciji poretka, mobilizaciji javnosti i kanonizaciji narativa o NDH i poslijeratnoj državi. Teorijski okvir čine koncepti simboličke politike (Edelman), pravnog nesvjesnog (Felman) i kulture sjećanja (Assmann), uz komplementarne pristupe analizi diskursa. Cilj rada je mapirati istraživačke potencijale procesa, pokazati njegovu ulogu u formiranju kolektivne memorije te otvoriti prostor za interdisciplinarna istraživanja poslijeratnih suđenja u jugoslavenskom i međunarodnom kontekstu.

Ključne reči: poslijeratni procesi, reprezentacija zločina, analiza diskursa, politički spektakl, kultura sjećanja

Uvod

U središtu ovog rada nalazi se proces „Kavran–Miloš”, odnosno suđenje Ljubi Milošu,¹ Anti Vrbanu, Mati Vasilju, Jakovu Martinoviću, Nikoli Peharu i Adamu Miličeviću, optuženicima kojima se sudilo za zločine počinjene za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (NDH) te za terorističku djelatnost u emigraciji.² Suđenje se odvijalo u širem političkom kontekstu ljeta

¹ Ljubo Miloš (1919–1948), ustaški dužnosnik i jedan od zapovjednika koncentracijskog logora Jasenovac, bio je bliski suradnik Vjekoslava Luburića i istaknuti akter represivnog aparata NDH. Tijekom rata obnašao je niz funkcija u logorskom sustavu (Jasenovac, Đakovo, Lepoglava), a nakon 1945. djelovao je u emigraciji i sudjelovao u pokušajima organiziranja oružanih skupina. Uhićen je 1947., a 1948. osuđen na smrt presudom Vrhovnog suda NR Hrvatske: („Miloš, Ljubo”, u: Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945., ur. Zdravko Dizdar i dr. (Zagreb: Minerva, 1997), 276–277.

² Navedeni su, uz ostale, bili uhvaćeni prilikom pokušaja ulaska u Jugoslaviju u sklopu „Operacije Gvardijan”, protuakcije UDB-e emigrantskoj akciji „Deseti travanj” u kojoj je

1948. godine u Jugoslaviji, obilježenog Rezolucijom Informbiroa i pojačanom percepcijom vanjskih i unutarnjih prijetnji režimu.³ Uz navedene, sudilo se još četrdeset devetorici kolaboracionista i pripadnika bivšeg režima koji su sudjelovali u radu logorskih sustava, akcijama na terenu i aktivnostima u emigrantskim strukturama. Riječ je o jednom od najvećih i najpraćenijih poslijeratnih suđenja koje je služilo osudi poraženog režima i njegovih aktera, ali i mobilizaciji javnosti kroz naglašavanje aktualnih sigurnosnih prijetnji. Suđenje je bilo intenzivno medijski praćeno i javno prezentirano, uključujući prijenos na Trgu Republike, čime se dodatno afirmirala njegova politička funkcija. Upravo zbog svoje političke i društvene važnosti suđenje se odvijalo na Zagrebačkom zboru (današnjem Studentskom centru), prostoru koji je istodobno funkcionirao kao mjesto masovnog okupljanja, ali i kao simbolički okvir povezan s naslijeđem ustaškog režima. Rad se temelji na raznovrsnom korpusu izvora, među kojima se ističu zapisnici sa saslušanja optuženih i svjedoka, elaborat Ljube Miloša nastao u pritvoru, stenogram sudske rasprave, presuda i optužnica, kao i novinski, filmski i audiozapisi sa suđenja. U ovome radu će se prije svega istaknuti istraživački potencijal sudskog procesa sagledavajući ga kao politički spektakl i način legitimizacije poretka, oblikovanja kolektivne memorije i mobilizacije javnosti, s ciljem mapiranja njegovih istraživačkih kapaciteta i otvaranja prostora za daljnja interdisciplinarna istraživanja.

Diskurs koji je pratio proces, kao i događaji koji su mu prethodili, reproducirali su traumatske obrasce poslijeratnoga društva, čineći suđenje prostorom ponovnoga proživljavanja ratnih trauma. Istodobno, proces je djelovao kao instrument transformacije pojedinačnih sjećanja u institucionaliziranu i kanoniziranu kulturnu memoriju, sudjelujući u oblikovanju službenoga narativa o prošlosti i identitetu zajednice. Cilj rada je ponuditi teorijski i metodološki okvir za analizu uloge i funkcije suđenja u konstrukciji političke i društvene slike poslijeratne Jugoslavije, posebno u kontekstu njegove upotrebe kao sredstva ideološke legitimacije vlasti. Time se otvara mogućnost analitičkoga uvida u simboličke, traumatske i memorijske mehanizme pomoću kojih su ovakvi procesi oblikovali socijalistički narativ i kolektivnu memoriju, kao i uvid u njihove specifičnosti u odnosu na međunarodna poslijeratna suđenja. Kritičkom analizom suđenja kao višeslojnog procesa koji povezuje ideologiju, traumu i memoriju nastoji se ponuditi novi uvid u njegovu ulogu u oblikovanju jugoslavenškoga poslijeratnog identiteta.

kolaboracionistička emigracija pokušala dići ustanak u Jugoslaviji, nazvana po nadimku Božidara Kavrana „Gvardijana”. – Zvonimir Despot, „Plan Deseti travanj i(li) Operacija Gvardijan”, *Podravski zbornik*, 26–27/2000–2001, 161–175. „Operacija Gvardijan” prikazana je i u mini-seriji *Zamke* 1983. godine. (<https://www.imdb.com/title/tt1446466>, pristup 21. 11. 2025.).

³ Nada Kisić Kolanović, „Vrijeme političke represije: 'veliki sudski procesi' u Hrvatskoj 1945.–1948.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 25/1993, 1–22.

Stanje istraživanja poslijeratnih sudskih procesa

Što se tiče poslijeratnih sudskih procesa u historiografiji, riječ je o pomalo zanemarenoj temi koja nudi brojne istraživačke mogućnosti i prostor za nove pristupe i interpretacije te spada u teme za kojima vlada interes šire javnosti. Deficiti istraživanja ovog uglavnom proizlaze iz tradicionalnih pristupa u kojima dominiraju opisi,⁴ dok suđenja rijetko postaju predmet diskurzivne analize i komparativne studije slučaja.⁵ Poslijeratna suđenja nedovoljno su istražena kako u hrvatskoj, tako i u regionalnim historiografijama, gdje se najčešće proučavaju kao sekundarne teme (uz poneke izuzetke)⁶ – ponajprije kao izvori za istraživanje povijesti nasilja u NDH, logorskih sustava, emigracije i sl.⁷ Postoje radovi poput onih Nade Kisić Kolanović⁸ i Martine Grahek Ravančić⁹, koji se procesima bave u povijesno-pravnom aspektu.¹⁰ Istodobno, u novijim istraživanjima pojavljuju se pristupi koji nadilaze isključivo povijesno-pravnu analizu i otvaraju prostor za interdisciplinarna čitanja suđenja.¹¹ Posebno se ističu radovi Olivera Simić,

⁴ U regionalnim historiografijama tumačenje kraja Drugog svjetskog rata i poraća postalo je gotovo identično, oslobođenje se vidi kao okupacija, novi režim kao prijetnja istrebljenju i nestajanju nacije, a period između 1945. i 1990. dobio je etiketu „mračnog doba“. – Olivera Milosavljević, „Fašizam i istorijski revizionizam“, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije*, prir. Milo Petrović (Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka u Beogradu, 2014), 123–128.

⁵ Branimir Janković, „Komparativna historija revolucija Arna J. Mayera“, u: *Zbornik Drage Roksandića*, ur. Damir Agičić, Hrvoje Petrić i Filip Šimetin Šegvić (Zagreb: FF press, 2019), 953–962.

⁶ Srđan Milošević, *Istorija pred sudom – interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića* (Beograd: Fabrika knjiga, 2013.); Verica M. Stošić i Vladan Vukliš, prir., *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu: studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe* (Banjaluka: Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske i Arhiv Republike Srpske, 2017).

⁷ Wollfy Krašić, „A failed assassination attempt on the Deželić in the Federal Republic of Germany in 1965 by the Yugoslav security service“, *Zbornik Janković*, 5–6/2021, 238–280; Mate Nikola Tokić, *Croatian Radical Separatism and Diaspora Terrorism During the Cold War* (West Lafayette: Purdue University Press, 2020); Milan Radanović, *Općina Crkveni Bok u Drugom svjetskom ratu* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2025); Ivo Goldstein, „O psihologiji ustaških čuvara i logoraša u Jasenovcu“, *Zbornik Janković*, 4/2019, 435–445.

⁸ Nada Kisić-Kolanović, „Drama vojskovođe Slavka Kvaternika“, *Časopis za suvremenu povijest*, 28, 3/1996, 379–397.

⁹ Martina Grahek Ravančić, „Razvoj pravosudnih vlasti i odgovarajućega pravnog okvira u Hrvatskoj 1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 53/2021, 157–183.

¹⁰ Marko Sedlo, „Razvoj građanskog parničnog procesnog prava u SFRJ“, *Pravnik*, 46, 93/2013, 55–80.

¹¹ Primjerice, članci Vesne Rakić Vodinelić o rehabilitaciji Dragoljuba Mihailovića, koji otvaraju pitanja odnosa prava, politike i revizije sudskih procesa u suvremenom kontekstu. (<https://pescanik.net/rehabilitacija-d-mihailovica-kao-politicko-sudenje/>; <https://pescanik.net/proces-2/>, pristup 21. 11. 2025.); Kristen Ghodsee, „A Tale of ‘Two

koji kroz perspektivu tranzicijske pravde i svjedočenja ukazuju na kompleksan odnos između prava, traume i političkog konteksta.¹² Istraživanja Sabine Ferhadbegović promatraju suđenja kao prostor susreta institucionalnih, pravnih i narativnih dimenzija poslijeratnog odgovora na zločine, smještajući ih između međunarodnog prava i stranačke pravde.¹³ Suđenja poput Stepinčeva privukla su značajnu pozornost, ali ne kao historiografski cjelovito obrađena tema, već kao djelomično istražena problematika, u kojoj dominira opis samoga postupka i naglasak na preispitivanje presude, tj. pokušajima utvrđivanja ili oslobođanja krivice i legitimiteta procesa.¹⁴ Nedostatak sustavnih istraživanja vidljiv je i u nepouzdanosti dostupnih podataka, pa je primjerice čak i podatak o smrti Ljube Miloša na stranici Wikipedije bio pogrešan u vrijeme pisanja ovog rada.¹⁵ Za razliku od regionalnog konteksta, istraživanja poslijeratnih suđenja na europskoj i globalnoj razini – poput Nürnberških, Dachauskih ili Tokijskog procesa – znatno su razvije-

Totalitarianisms': The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism", *History of the Present*, 4/2014, 115–142.

¹² Olivera Simić, *Madam War Criminal: Serbia's Iron Lady* (London: Hurst Publishers, 2025).

¹³ Sabina Ferhadbegović, *Recht und Gerechtigkeit? Ahndung von Menschheitsverbrechen in Jugoslawien zwischen Völkerrecht und Partisanenjustiz (1941–1948)*, (Paderborn: Brill | Schöningh, 2025).

¹⁴ Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Republike Hrvatske je 1998. organizirala komemoraciju za „Rujanske žrtve” tj. optužene u ovom procesu. – <https://www.hina.hr/vijest/6311138> (pristup 21. 11. 2025.). Vlada Republike Srbije formirala je 2009. komisije za preispitivanje povijesti (Državna komisija za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba-Draže Mihailovića i Državna komisija za tajne grobnice pobijenih od 12. 9. 1944.). Ravnogorski četnički pokret u Srbiji je još 2004. izjednačen s partizanskim. Republika Srbija je 2015. usvojila zahtjev za rehabilitaciju Dragoljuba Mihailovića kojom je osuđujuća presuda proglašena ništavnom. Sličan slučaj zabilježen je u Republici Hrvatskoj gdje je prvo 1992. Hrvatski sabor proglasio nepravедnim, a 2016. u samo sedam dana poništena je presuda Alojziju Stepincu. Presuda Gregoriju Rožmanu je u Sloveniji 2009. poništena čime je rehabilitiran. – Milan Radanović, „Otkopavanje istine ili normalizovanje kolaboracionizma? O formiranju i delovanju dve revizionističke komisije pod okriljem Vlade Republike Srbije, 2009–2012.”, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije*, prir. Milo Petrović (Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka u Beogradu, 2014.), 143–174; Srđan Milošević, „Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji”, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije*, prir. Milo Petrović (Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka u Beogradu, 2014), 129–142; <https://gong.hr/2015/05/14/rehabilitacija-draze-mihailovica-je-skandalozna>; <https://www.portalnovosti.com/premontirani-proces>; <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=366291> (pristup 21. 11. 2025.).

¹⁵ Navodi se 20. 8., što je bilo nemoguće jer je presuda donesena tek 27. kolovoza. – https://hr.wikipedia.org/wiki/Ljubo_Miloš (pristup 15. 8. 2025.). Primjerice, za Antu Vrbana se na engleskoj Wikipediji navodi datum smrti 31. kolovoz. – https://en.wikipedia.org/wiki/Ante_Vrban (pristup 21. 11. 2025.).

nija i metodološki raznovrsnija, što dodatno naglašava potrebu za sličnim analitičkim pristupima u jugoslavenskom slučaju.¹⁶

Kontekst suđenja

Suđenje i narativ koji se oko njega oblikovao uvjetovani su širim unutarnjim i vanjskopolitičkim kontekstom poslijeratne Jugoslavije. Kraj rata ostavio je zemlju duboko traumatiziranu razaranjima i masovnim zločinima, uz gubitak približno 7 % stanovništva i ogromnu materijalnu štetu. U takvim okolnostima već 1943. godine, na zasjedanju AVNOJ-a, osnovano je tijelo za kažnjavanje okupatora i njegovih suradnika.¹⁷ Suđenja su započela već 1944. godine, prethodeći donošenju Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države¹⁸, a Zemaljske komisije imale su ključnu ulogu u prikupljanju dokaza i pripremi procesa.¹⁹ Među najvažnijim poslijeratnim procesima ističu se suđenja Draži Mihailoviću,²⁰ Leonu Rupniku i Gregoriju Rožmanu,²¹ kao i procesi protiv drugih kolaboracionističkih aktera poput Viktora Gutića i Dobroslava Jevđevića.²² Kolaboracionisti sa srpske i slovenske strane uglavnom su osuđeni, osobito glavni predstavnici, dok je Pavelić po-

¹⁶ Donald Bloxham, *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*, (Oxford: Oxford University Press, 2001); Yuma Totani, *The Tokyo War Crimes Trial: The Pursuit of Justice in the Wake of World War II* (Harvard: Harvard University Asia Center, 2008); Veronika Bílková, „Post-Second World War Trials in Central and Eastern Europe“, in: *Historical Origins of International Criminal Law: Volume 2*, FICHL Publication Series No. 21 (2014), eds. Morten Bergsmo, CHEAH Wui Ling and YI Ping (Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2014), 697–714; Daniel Siemens and Daniel Hedinger, „New Perspectives on the Post-World War II Trials of Nuremberg and Tokyo“, *Journal of Modern European History*, 14, 4/2016, 492–499; Irina Makhlova and Irina Rebrova, „(Post)War Trials of Nazi Perpetrators and Their Auxiliaries in the Soviet Union: History and Ongoing Debates“, *Eastern European Holocaust Studies*, 2/2024, 531–550; Ian Kershaw, *Out of the ashes: Europe's rebirth after the Second World War* (London: Penguin, 2015), 172–174; Anne Applebaum, *Gulag: A History* (New York: Anchor Books, 2004); Andrzej Paczkowski, *The Spring Will Be Ours* (Pennsylvania: Penn State University Press, 2003); Lawrence Douglas, *The Memory of Judgment: Making Law and History in the Trials of the Holocaust*, (New Haven: Yale University Press, 2001).

¹⁷ <https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/11/29/249> (pristup 21. 11. 2025.).

¹⁸ Nada Kisić Kolanović, „Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema u Hrvatskoj 1945.–1952. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 24, 1/1992, 56.

¹⁹ Tamara Stojanović, „Rad zemaljskih i Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u procesu istraživanja ratnih zločina počinjenih na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata“, u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski (Beograd: INIS, 2025), 87–108.

²⁰ Tomislav Dulić, „Sentenced 'for Ideological and Political Reasons?': The Rehabilitation of Dragoljub 'Draža' Mihailović and Social Memory in Serbia“, *Sociologija*, 54/2012, 625–648.

²¹ *Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rosenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hancinu* (Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946).

²² Stošić i Vukliš, *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu*, 108.

bjegao na drugi kontinent.²³ U tom kontekstu, proces „Kavran–Miloš” predstavlja jedno od ključnih suđenja usmjerenih protiv visokopozicioniranih predstavnika ustaškog režima dostupnih jugoslavenskim vlastima, uspoređivo tek s kasnijim suđenjem Andriji Artukoviću.²⁴ Takvi procesi imali su višestruku funkciju: pravnu, ideološku i društvenu. Osim kažnjavanja pojedinaca, služili su i delegitimaciji prethodnog režima te afirmaciji novog političkog poretka. Procesi poput ovog u pravilu su bili brzi i strogi, uz ograničeniji prostor za obranu nego u međunarodnim procesima koji su formalno imali tu mogućnost.²⁵ U slučaju Miloša i optuženih dokazi su bili brojni i teški, a potvrđivala su ih i priznanja s fokusom suđenja na pravdu za žrtve. U usporedbi sa Stepinčevim, proces je bio pravno jednoznačniji. Poslijeratna suđenja u Jugoslaviji imala su veliku ideološku, pravnu te funkciju simboličkog razrješenja ratne traume u novoj državi. Suđenja su uz pojedince osuđivala i prethodni režim, prikazujući dio optuženih kao njegov produkt.²⁶ U širem smislu, proces „Kavran–Miloš” može se promatrati i u odnosu na druge povijesne sudske procese koji su imali snažnu političku i simboličku funkciju. Dok su raniji procesi, poput suđenja Gavrilu Principu, bili povezani s legitimizacijom sukoba, poslijeratna suđenja imala su funkciju njegova simboličkog zatvaranja i artikulacije novog političkog poretka, iako su istodobno upozoravala na aktualne sigurnosne prijetnje, osobito u kontekstu Rezolucije Informbiroa.²⁷

Počeci međunarodne konceptualizacije procesuiranja ratnih zločina vežu se uz Moskovsku deklaraciju (1943) i Londonski sporazum (1945),²⁸ a kulminiraju Nürnberškim procesima.²⁹ Sovjetski model suđenja također je imao značajan utjecaj, osobito kroz rad Arona Trainina, koji je razvio koncept „zločina protiv mira”.³⁰ Neposredno nakon osnivanja Organizacije uje-

²³ Što se ustaških predstavnika tiče, treba još spomenuti suđenje Slavku Kvaterniku, Mili Budaku, Miroslavu Filipoviću Majstoroviću, Ivici Brkljačiću, poslanicima i predstavnicima Trećeg Reicha i sl. Jedan od osuđenih na smrt strijeljanjem 8. 9. 1946. bio je i Antun Najžer, upravitelj dječjeg logora u Sisku. – Nataša Mataušić, „Diana Budisavljević: The Silent Truth”, in: *Revolutionary Totalitarianism, Pragmatic Socialism, Transition, Volume One*, eds. Gorana Ognjenović and Jasna Jozelić (New York: Palgrave Macmillan, 2016), 75.

²⁴ Bílková, „Post-Second World War Trials”, 697–714.

²⁵ Većina kolaboracionista vrlo brzo je nakon hvatanja i suđenja ubijena, no postoje i iznimke poput Svetozara Vujkovića, predratnog šefa IV (antikomunističkog) odeljenja Opšte policije i upravnika logora na Banjici, koji je jugoslavenskim vlastima izručen u 1945., a na smrt je osuđen 1949. godine. Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, knj. II (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989), 98.

²⁶ Optužbu je protiv Kvaternika zastupao Jakov Blažević, a branio ga je Ivo Politeo. Kvaternik je nakon priznavanja i kajanja zbog sudjelovanja u ustaškom režimu uložio žalbu na smrtnu kaznu koja je bila odbijena. – Kisić-Kolanović, „Drama vojskovođe Slavka Kvaternika”, 379–397; Milan Stanić, ur., *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima* (Zagreb: Rožankowski, 1946.), *Danica*, 2. 7. 1947.

²⁷ Leo Pfeffer, *Istraga u Sarajevskom atentatu* (Zagreb: Nova Evropa, 1938.).

²⁸ <http://www.derechos.org/nizkor/nuremberg/nlondon.html> (pristup 21. 11. 2025.).

²⁹ <http://www.derechos.org/nizkor/nuremberg/judgment/> (pristup 21. 11. 2025.).

³⁰ Makhalova and Rebrova, „(Post)War Trials of Nazi Perpetrators”, 531–550.

dinjenih nacija krenulo se s pripremom međunarodnog kaznenog zakonika, koji na kraju nije završen.³¹ Poslijeratna suđenja u Europi imala su dvojaku funkciju: ostvarenje pravde za žrtve i uspostavu novog političkog poretka, zbog čega su često bila snažno politizirana. Iako su međunarodni procesi poput Nürnberškoga i Tokijskoga postavili temelje međunarodnog kaznenog prava, njihovi učinci bili su ograničeni (suđenja su rezultirala osudama nacističkih ratnih zločinaca, ali je pokušaj denacifikacije nakon procesa bio nepotpun, a velik dio sudaca i odvjetnika dolazio je iz prošlog režima te je velik dio amnestiran), dok su nacionalna suđenja, osobito u istočnoj Europi, bila brža, stroža i pod većim političkim pritiscima.³² Suđenja poput procesa „Kavran–Miloš“ spadaju u nacionalna suđenja, koja su po pravilu nudila ograničen pristup pravnim resursima, pravnoj pomoći optuženima te bila izložena pritiscima zbog političke klime.³³ Slične karakteristike imaju primjerice sovjetski i čehoslovački procesi (npr. Karlu Hermanu Franku, Emilu Hachi).³⁴ Takva komparativna perspektiva dodatno naglašava specifičnost jugoslavenskog modela, ali i njegovu uklopljenost u šire poslijeratne obrasce suočavanja s nasljeđem rata. Iako proces „Kavran–Miloš“ pokazuje elemente političke performativnosti i ideološke mobilizacije karakteristične za poslijeratna suđenja, važno ga je razlikovati od staljinističkih montiranih procesa, čiji je primarni cilj bio proizvodnja političke krivnje bez nužne povezanosti s dokumentiranim zločinima. U slučaju suđenja ratnim zločincima, uključujući Dachauske i jugoslavenske procese, politička funkcija suđenja koegzistirala je s procesuiranjem stvarnih i opsežno dokumentiranih zločina. Dachauska suđenja, iako organizirana pod američkom vojnom jurisdikcijom, također su imala snažnu javnu i edukativnu funkciju te su bila dio šireg poslijeratnog procesa političkog i moralnog delegitimiranja nacizma. Time se pokazuje kako prisutnost propagandne, simboličke ili performativne dimenzije ne isključuje postojanje materijalne odgovornosti optuženih.

O izvorima

Prije opisivanja izvora korištenih u sklopu sudskoga procesa važno je reći nešto i o suđenju ako ga promatramo kao politički spektakl i mehanizam stvaranja narativa. Već sama operacija hvatanja optuženih, povezana s

³¹ Antonija Masijas, „Međunarodno pravo naspram nekažnjivosti i negacionizma“, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije*. prir. Milo Petrović (Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka u Beogradu, 2014), 182–196.

³² Kershaw, *Out of the ashes*, 172–174.

³³ Siemens and Hedinger, „New perspectives on the post-World War II trials“, 498.

³⁴ Čehoslovačka je primjerice nakon 1945. godine smrtnu kaznu izvršavala kao javni događaj pred ljudima zbog čega je uvedena zabrana sudjelovanja javnim vješanima osobama mlađim od 18 godina. Tiso je primjerice osuđen vrlo brzo 1945. godine na smrt, dok su neki članovi vlade za vrijeme okupacije dobili relativno blage kazne koje je komunistička vlast u Čehoslovačkoj htjela postrožiti. – Bílková, „Post-Second World War Trials“, 697–714.

pokušajima ilegalnog ubacivanja križarskih skupina u Jugoslaviju između 1947. i 1948. godine, bila je uključena u oblikovanje službenoga narativa.³⁵ MUP NR Hrvatske 12. srpnja 1948. obavijestio je javnost da su organi sigurnosti od 20. srpnja 1947. do 3. srpnja 1948. uhvatili 96 emigranata (36 oficira, 3 pukovnika, 8 bojnika, 28 podoficira i 13 ustaša bez činova, od kojih su sedmorica bila u upravama logora), koji su kroz 19 grupa pokušali ilegalno ući u zemlju, što je predstavljeno kao dokaz kontinuirane prijetnje bivšeg režima i njegovih struktura.³⁶

Kretanje optuženika nakon 1945. godine pokazuje tipičan obrazac djelovanja ustaške emigracije: boravak u logorima u Austriji i Italiji, povezivanje s emigrantskim mrežama, pokušaje organiziranja ilegalnih skupina i višekratne pokušaje ubacivanja u Jugoslaviju.³⁷ To je vidljivo i u slučaju Ljube Miloša³⁸, kao i drugih optuženika poput Ante Vrbana,³⁹ Nikole Pehara i Mate Vasilja,⁴⁰ Jakova Martinovića⁴¹ i Adama Miličevića. Prilikom njihova

³⁵ O križarskim skupinama vidi: Vladimir Šadek, „Križarska gerila u koprivničkoj i đurđevačkoj Podravini 1945.–1948.“, *Podravski zbornik*, 42/2016, 35–43; <https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/10/20/338>, pristup 21. 11. 2025.

³⁶ Goran Vuković, *Klopka za koljače* (Banja Luka: NIP Glas, 1975), 209.

³⁷ Počeci organiziranja grupa i planova za povratak, prema iskazu Miloša, počeli su u proljeće 1946. kada je Pavelić došao u kontakt s ustaškim pukovnikom Jakovom Džalom. – Vuković, *Klopka*, 35. Vidi: „Džal, Jakov“, u: *Tko je tko u NDH?*.

³⁸ Miloš je iz NDH bježao preko Celja za Bleiburg prema austrijskoj granici gdje je uhvaćen i odveden u Klagensfurt u logor odakle bježi te boravi kod biskupa Ivana Garića. U listopada 1945. prebacuje se u Italiju te potom u Modenu kod Ivana Štira gdje ostaje do 1946. kada u proljeće odlazi u logor Linz. Nakon toga prati Pavelića u Italiju. S Viktorom Tomićem u Modeni dogovara s policijom da se ustašama omogući nesmetano kretanje po Italiji, tako da ih se stavi u službu talijanske policije, u borbu protiv talijanskih antifasista i demokrata. (Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604, K-1/48-1-311; kut. 605, K-1/48-1618-1680, 1688-1704, 1785-1786, 1822. Vidi: „Tomić, Viktor“; „Šakić, Dinko“ u: *Tko je tko u NDH?*)

³⁹ Vrbani je 1946. uspješno obavio prvu misiju povratka nakon čega se počelo s daljnjim planiranjem u kojem su sudjelovali Jakov Džal, Džafer Kulenović, Ivica Frković, Mime Rosandić i drugi, a spominju se i organizacije poput nacističkog Werwolfa. Vidi: „Kulenović, Džafer“; „Frković, Ivica“; „Rosandić, Mime“; u: *Tko je tko u NDH?*; Vuković, *Klopka*, 214, 217; Perry Biddiscombe, *Werwolf: The History of the National Socialist Guerrilla Movement, 1944–1946* (Toronto, University of Toronto Press, 1998).

⁴⁰ Pehar i Vasilj su granicu prešli 19. svibnja 1948., nakon čega su uhvaćeni. Vasilj je iz NDH bježao preko Savskog Marofa do Klagensfurta u logor Waidmannsdorf gdje je bio s Peharom s kojim odlazi u logor Fermo. Vasilj se brzo vraća u Waidmannsdorf gdje je bio šef policije u logoru. Iz Italije se početkom 1946. vraćaju, među ostalim, Vrbani i Pehar te govore o planu upada u Jugoslaviju. Upad je bio neuspješan pa Pehar i Vasilj završavaju u pritvoru u Klagensfurtu do početka 1947. godine. Prvo su prebačeni u logor Wolfsberger a onda bježe u logor 59. St. Martin – Tram gdje ostaju do sljedećeg upada u Jugoslaviju. – HDA, fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), k. 53, 013.2.18, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Vasilj Mate, sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti za N.R.H. u Zagrebu, dana 28. maja 1948; Zapisnik o saslušanju okrivljenog Pehar Nikole zvanog „Pudo“, sastavljen u prostorijama Uprave državne bezbjednosti za N.R. Hrvatsku, u Zagrebu dana 2. VI. 1948.

hvatanja redovito je pronalazan raznovrstan materijal, uključujući oružje, komunikacijsku opremu, propagandne materijale i osobne predmete, što dodatno svjedoči o organiziranosti i ciljevima tih skupina.⁴² Na suđenju je posebno bila istaknuta uloga Crkve, pri čemu se u iskazima i istragama pojavljuju kontroverzne ličnosti poput Krunoslava Draganovića i Ivana Evanđelista Šarića.⁴³

Suđenje je započelo 12. srpnja 1948. u prostorima Zagrebačkoga zbora (današnji Studentski centar), mjestu koje je tijekom NDH služilo kao tranzitni logor.⁴⁴ Time je prostoru suđenja pridana dodatna simbolička dimenzija – kao mjestu preobrazbe traume u čin pravde.⁴⁵ Proces je bio izrazito medijski eksponiran: pratilo ga je oko 1200 gledatelja u dvorani, pratili su ga svi značajni mediji u FNRJ i veći broj inozemnih medija, dok je radijski prijenos omogućio široj javnosti njegovo praćenje.⁴⁶ Proces je završen donošenjem konačne presude 27. kolovoza iste godine.⁴⁷ Sve to upućuje na suđenje kao politički spektakl i javni ritual kroz koji je država demonstrirala svoju moć, moralnu superiornost nad poraženim režimom i oblikovala kolektivnu percepciju prošlosti. Većina optuženih je osuđena na smrt i pogubljena ubrzo nakon procesa po uobičajenom postupku za ratne zločince, dok je manji broj dobio dugotrajne zatvorske kazne. Suđenje je time postalo dio šire strategije kažnjavanja ratnih zločina, ali i učvršćivanja ideološkog i antifašističkog legitimiteta nove vlasti.⁴⁸

⁴¹ Martinović je nakon bijega iz zemlje 1947. u logoru Fermo stupio u terorističku organizaciju odakle je preko veze Ivana Šmida prešao u Trofaiač u Austriju te je po Kavranovu planu u proljeće 1948. ušao u Jugoslaviju s još četvero ljudi. Svi su uhapšeni po dolasku 23. ožujka 1948. godine. – Vuković, *Klopka*, 216.

⁴² Konkretno, iz „Zapisnika o predočenju pronađenog materijala kod optuženog Miličević Adama“ od 7. lipnja 1948.: „jedna englesko-vojnička kišna kabanica šarene boje, (...) jedne englesko-vojničke hlače žute boje (...) jedan molitvenik 'Pomisli Samo', sa 4 svete sličice (...) Jednu englesko-vojničku torbu za pribor (...) Jedan nož veličine 10-12 cm. sa metalnim koricama“. – HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, k. 53, 013.2.18, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Miličević Adama, sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbednosti u Zagrebu dne 5.V.1948.g.

⁴³ Vuković, *Klopka*, 176.; HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604., K-1/48-1-311; kut. 605., 1/48-1618-1680, 1688-1704, 1785-1786, 1822. Vidi: „Draganović, Krunoslav“; „Šarić, Ivan“ u: *Tko je tko u NDH?*

⁴⁴ Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu* (Zagreb: Novi Liber; Židovska općina Zagreb, 2001), 252-265.; *Slobodna Dalmacija*, 3. 6. 1947.

⁴⁵ Pierre Nora, „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire“, *Representations*, 26/1989, 7-24.

⁴⁶ *Slobodna Dalmacija*, 13. 7. 1948., 14. 7. 1948; *Vjesnik*, 15. 7. 1948.

⁴⁷ *Slobodna Dalmacija*, 13. 7. 1948., 14. 7. 1948., 24. 8. 1948., 28. 8. 1948.

⁴⁸ U novinama se veličaju *organi revolucije* kao zaštita pa tako se UDBA posebno isticala zbog akcije u naslovima poput *Straža i uzdanica zemlje*. – *Borba*, 18. 7. 1948.

Tabela 1: Prikaz optuženih i presuda

Kategorija kazne	Optuženi
Smrtna kazna	Ljubo Miloš, Ante Vrban, Nikola Pehar, Adam Miličević, Mato Vasilj, Jakov Martinović, Božidar Kavran, Mijo Rosandić, Vladimir Sabolić, Vjekoslav Blaškov, Josip Tomljenović, Božidar Petračić, Julije Špalj, Ivica Gržeta, Izidor Geno Strmečki, Mijo Jagarinec, Eduard Kršulj, Josip Jezovšek, Vladimir Hranilović, Stjepan Križanić, Vjekoslav Španiček, Želimir Liko, Rudolf Srnak, Milan Pribanić, Božidar Mičić, Dušan Tošić, Emil Tuk, Todor Panić, Pavle Vukić, Branko Kuštro, Ivan Vragolović, Bariša Žilić, Josip Matjašić, Franjo Petek, Martin Mesić, Ivan Šop, Jure Preka, Mihajlo Čota, Eduard Pribilović, Jakov Medonić, Leon Zlatar, Tahir Alagić, Ivan Šmid
Doživotni zatvor (ublažena smrtna kazna)	Vinko Dundović, Jure Brozović
Vremenska kazna lišenja slobode s prisilnim radom	Nikola Rubčić, Nikola Stanić, Vinko Pavlaković, Milan Žilić, Ivan Ceranić, Zvonko Brezović, Marko Jurišić, Pero Dujmović, Stjepan Bundić, Ivan Prusac

Javni tužitelj NR Hrvatske u ovom procesu bio je Josip Hrnčević. Tužiteljstvo je prema tadašnjem zakonodavnom okviru imalo široke ovlasti, dok su mogućnosti obrane bile ograničene. Proces možemo podijeliti na dva osnovna dijela: onaj o djelovanju emigrantskih skupina te onaj o ratnim zločinima u kojem je središnje mjesto zauzimao Ljubo Miloš. Kaznom na smrt osuđeno je 45 optuženika, dok su ostali osuđeni na vremenske kazne zatvora od 15 do 20 godina⁴⁹ (Prilog 1). Koordinacija svjedočanstava vjerojatno je postojala, ali brojna podudaranja iskaza i memoarske građe u nizu specifičnih situacija u velikoj mjeri potvrđuju odgovornost optuženika, pri čemu oni uglavnom ne odbacuju krivnju, nego je nastoje umanjiti ili prebaciti na druge. Inicijalna optužnica teretila je 50 uhićenika za krivična djela iz članka 3. Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države,⁵⁰ dok je pro-

⁴⁹ HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604., K-1/48-1-311; kut. 605, 1/48-1618-1680, 1688-1704, 1785-1786, 1822; *Vjesnik*, 28. 8. 1948.

⁵⁰ Ovaj zakon temeljio se na sovjetskom kaznenom zakoniku. – Grahek Ravančić, „Razvoj pravosudnih vlasti”, 157–183.

širena optužnica od 5. kolovoza 1948. obuhvatila dodatnih pet osoba.⁵¹ Okosnicu optužnice činile su dvije točke, kojima su se optuženici teretili za ratne zločine tijekom okupacije i za nastavak neprijateljske djelatnosti u emigraciji nakon 1945. godine.⁵²

Vrste i karakter izvora

Zapisnici sa saslušanja optuženika i svjedoka

Dokazni materijal se temeljio na iskazima koje su svjedoci i počinitelji dali Udbi te dokumentaciji koju je prikupila Državna i Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Ti zapisnici sa saslušanja, koje su sastavili organi sigurnosti (Udbe) tijekom pripreme procesa, predstavljaju temeljnu istražnu građu. Sadrže iskaze optuženika i svjedoka, opise događaja, rekonstrukcije zločina i aktivnosti emigrantskih mreža. Iako odražavaju isljednički kontekst i moguće elemente usmjeravanja, njihova podudarnost s drugim izvorima čini ih ključnim za rekonstrukciju djelovanja optuženih i struktura represivnog aparata.⁵³

„Elaborat“ Ljube Miloša

Elaborat – „O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)“ – koji je Ljubo Miloš napisao u pri-tvoru, predstavlja jedan od najvažnijih izvora. Kao tekst visokopozicionira-nog aktera, pruža detaljan uvid u organizaciju logorskog sustava, djelovanje

⁵¹ HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604, K-1/48-141.

⁵² „Kao funkcioneri i pripadnici aparata tzv. Nezavisne Države Hrvatske i kao zapovjednici ustaških i četničkih formacija zajedno s njemačkim i talijanskim okupacijskim vlastima i pod njihovom komandom u toku rata i neprijateljske okupacije od 1941. do 1945. godine na području Jugoslavije izvršili niz masovnih i pojedinačnih zločina nad civilnim stanovništvom i zarobljenim borcima NOV i POJ, kakvi po masovnosti i načinu izvršenja do tada nisu viđeni. U navedene zločine spada organizacija, naređivanje i izvršavanje ubojstava, mučenja, zlostavljanja, pljačke i uništavanja imovine te prisilna deportacija i ubojstva u sustavu koncentracijskih logora. (...) Nakon sloma hitlerovske Njemačke u svibnju 1945. godine izbjegavši suđenje u angloameričku okupacijsku zonu Austrije i tada okupiranu Italiju, u inozemstvu nastavili zločinačku djelatnost protiv naroda i države Jugoslavije“. – HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604, K-1/48-141.

⁵³ HDA, fond 1561, SDS RSUP, 013.2.18. U ovom fondu nalaze se primjerice zapisnici saslušanja Ante Vrbana (HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, k. 53, 013.2.18, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Vrbana Ante zvanog Podgorski sastavljen u prostorijama UDB-e za NR Hrvatsku u Zagrebu dne 12. 5. 1948), dok se u istom fondu (HDA, fond 1561, SDS RSUP, 013.2.19) nalaze zapisnici saslušanja svjedoka poput Nikole Nikolića. Slične materijale možemo u HDA, fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945., Dokumenta*, knjiga II (Beograd: Narodna knjiga; Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac 1986), 1010–1023.; HDA, fond 1491, Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku.

Ustaške nadzorne službe, likvidacije i pojedinačne zločine. Posebno je vrijedan zbog razine unutarnje perspektive, iako njegova motivacija i kontekst nastanka zahtijevaju oprez pri interpretaciji. Na kraju elaborata naveden je popis časnika i dočasnika koji su se nalazili na dužnosti u Ustaškoj obrani.⁵⁴ Miloš u tekstu opisuje i ulogu same Ustaške obrane (UO), čiji je zadatak osiguravanje logora i provođenje „čišćenja” obližnjih područja.⁵⁵ Uz Jasenovac, Miloš piše i o Lepoglavi, u kojoj je bio upravitelj. Kao što je Jasenovac formiran nakon talijanskog proširivanja okupacijske zone, tako je Lepoglava nastala zbog potencijalnog pomicanja bojišta krajem rata.⁵⁶

Stenogram sudske rasprave

Stenogram suđenja obuhvaća izjave optuženika, svjedočenja, govore tužiteljstva i obrane te reakcije publike. Kao izvor omogućuje analizu diskursa, retoričkih strategija i performativnosti procesa. Istodobno, kao službeni dokument nastao unutar institucionalnog okvira, podložan je selekciji i oblikovanju sadržaja. Ipak, pri njegovu je korištenju potrebno voditi računa o tome da je riječ o službenom zapisu oblikovanom unutar institucionalnog i političkog okvira, što je moglo utjecati na način bilježenja i interpretacije izjava.⁵⁷

„U nizu stradanja i patnji stotina hiljada žrtava koje su okupatori i njegove ustaške bande pobili, dolaze i stradanja i patnje roditelja, braće i sestara odvedenih i pobijenih žrtava, ljudi koji su ostali bez krova i hljeba, kao i svih poštenih ljudi naše zemlje koji su patili pod okupatorsko-ustaškim terorom NDH. To je bila organizacija mučilišta i logora za uništavanje naroda, to je najokrutniji sistem terora i banditizma kojim je okupator provodio svoj plan istrebljivanja i porobljavanja našeg naroda. Optuženi ustaški funkcioneri i oficiri proizvod su tog sistema, oni su poznati naredbodavci i izvršitelji navedenih zločina.”⁵⁸

⁵⁴ HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, „O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)”.

⁵⁵ HDA, fond 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (ZIG NDH), kut. 96, 1–96, br. 246–349; HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, „O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)”.

⁵⁶ „Logori formirani sa ciljem uništenja srpstva u Hrvatskoj, Židova kao i općenito neprijatelja ustaškog režima, te mi je poznato, da je ta linija potpuno provadjana u svim logorima za sve vrijeme rata, a najdosljednije u logorima Jasenovac i Stara Gradiška i to daleko više u logoru Jasenovac”. – HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, „O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)”.

⁵⁷ HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604., K-1/48-1-311; kut. 605., 1/48-1618-1680, 1688-1704, 1785-1786, 1822.

⁵⁸ Govor Marijana Dumića, advokata optuženih. – HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604, K-1/48-1-311; kut. 605, 1/48-1618-1680, 1688-1704, 1785-1786, 1822.

Presuda i optužnica

Optužnica definira pravni okvir i konstrukciju krivnje, dok presuda predstavlja konačnu sudsku interpretaciju događaja.⁵⁹ Ovi dokumenti omogućuju analizu odnosa između pravnog jezika i političkog narativa, osobito u kontekstu kvalifikacije ratnih zločina i konstrukcije odgovornosti.⁶⁰

Novine

Državni tisak (npr. *Vjesnik, Borba*) intenzivno je pratio proces, koristeći se emocionalno nabijenom retorikom i naglašavajući moralnu dimenziju suđenja.⁶¹ Novinski izvještaji ključni su za analizu medijskog diskursa i načina oblikovanja javne percepcije. Paralelno, proces je bio prisutan i u međunarodnom⁶² te emigrantskom tisku,⁶³ što omogućuje komparativnu analizu različitih narativnih okvira.

Filmska reportaža, audiozapisi i fotografije

Filmske reportaže,⁶⁴ fotografije⁶⁵ i audiozapisi⁶⁶ dokumentiraju vizualnu i auditivnu dimenziju procesa. Ovi izvori omogućuju analizu suđenja kao političkog spektakla, vizualne propagande i performativnog rituala, pružajući uvid u izraze lica optuženika, reakcije publike i ton govora – elemente koji nisu u potpunosti vidljivi u pisanim izvorima.

Metodološki pristup

Istraživanje sudskog procesa prvenstveno je povezano sa političkom i društvenom historijom, ispreplićući se s intelektualnom historijom i

⁵⁹ HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604, K-1/48-141.

⁶⁰ Presuda je bila objavljena gotovo u svim novinama tadašnje FNRJ. – *Vjesnik*, 28. 8. 1948.

⁶¹ *Borba*, 18. 7. 1948.

⁶² Primjerice: *La Nacion, Magyar Szó, Le sentinelle, FAN – L'express, Journal du Jura, Die Tat, Neue Zürcher Nachrichten, Berner Tagwacht, Bieler Tagblatt, La liberte, Le confedere, Journal et feuille d'avis du Valais, Gazet Van Antwerpen, Metropole, Naše pravda, Ročnik, The Australian Jewish Herald, Красная звезда, Lud: organ Demokracijskej strany, Weltpresse, Corriere D'informazione, Manchester Evening News, Dundee Courier, Ofensiva Dagens Nyheter* itd.

⁶³ *Danica, Nova Hrvatska, Obrana* i sl.

⁶⁴ HDA, Hrvatska kinoteka, *Pred narodnim sudom*, red. Dragutin Zdunić (Jadran film, 1948), dokumentarni film.

⁶⁵ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 112, Novinska agencija Tanjug, Foto-arhiva Novinske agencije Tanjug, film 4298, snimci 1–31, autor Zlatko Šurjak; Biblioteka Znaci, fotografije br. 2420, 2432 i 2437, izvor: Muzej revolucije naroda Jugoslavije, datum pristupa 27. 7. 2026.: <https://znaci.org/fotografija.php?br=2420>; <https://znaci.org/fotografija.php?br=2432>; <https://znaci.org/fotografija.php?br=2437>.

⁶⁶ Arhiva Hrvatske radiotelevizije, „Proces Božidaru Kavranu i ostalima“, 4 min 20 s; izvod iz procesa protiv Ljube Miloša, zapovjednika logora Jasenovac, 3 min 11 s.

historijom ideja. Analiza se usmjerava na ideološku funkciju procesa, njegov diskurzivni okvir i ulogu u oblikovanju narativa o prošlosti. Istraživački izazov leži u obuhvaćanju izrečenog i neizrečenog, kao i razumijevanju recepcije i društvene funkcije porukâ koje su kroz proces artikulirane i kontekstualno uvjetovane. Analiza diskursa podrazumijeva kritičko ispitivanje jezika i narativa u kontekstu moći i ideologije – u ovom radu obuhvaća stenogram suđenja, iskaze optuženika i svjedoka te medijske prikaze procesa, s ciljem identifikacije retoričkih strategija, simboličkih konstrukcija i načina oblikovanja javne percepcije.⁶⁷ Suđenje se pritom promatra kao prostor u kojem se proizvodi i stabilizira službeni narativ. Analiza performativnih i ideoloških aspekata procesa ne dovodi u pitanje dokumentiranost zločina niti odgovornost optuženih, nego nastoji objasniti načine na koje je suđenje korišteno u političkoj, simboličkoj i memorijskoj artikulaciji poslijeratnog poretka. Ključni koncepti, komplementarni i teško odvojivi, vezani su uz ideologiju i moć, diskurs i jezik te kulturu sjećanja. Metodološki okvir temelji se na trima ključnim konceptima: simboličkoj politici Mareja Edelmana (Murrayj Edelman) – „proces kao politički spektakl”, „pravnom nesvjesnom” Šošane Felman (Shoshana Felman), te stvaranju kulturne memorije prema Aleidi Asman (Aleida Assmann). Komplementarni uvidi autora poput Fukoa (Foucault), Nore i Ferklafa (Fairclough) pružaju dodatnu dubinu i kontekst, što se nadovezuje i na suvremene interdisciplinarnе pristupe koji suđenja promatraju kao složene pravno-društvene i diskurzivne događaje.

Ideologija i moć: Edelman

Koncept simboličke politike Mareja Edelmana omogućuje razumijevanje sudskog procesa kao političkog spektakla u kojem simboli, rituali i medijski prikazi oblikuju percepciju javnosti i legitimiraju vlast. Suđenje se pritom ne pojavljuje samo kao pravni čin, nego i kao dramaturški oblikovan događaj koji mobilizira emocije, proizvodi osjećaj sudjelovanja i učvršćuje postojeći poredak. U tom smislu, optuženici djeluju kao simbolički nositelji zla bivšeg režima, dok retorika „narodne pravde” nudi simboličko razrješenje društvenih napetosti.⁶⁸ Analizom simboličkih rituala vezanih za suđenje, kao i stenograma i novinskih izvještaja, proces se može dekonstruirati kao politički spektakl koji omogućuje uvid u mehanizme stvaranja narativa i kanonizacije prošlosti. U ovom slučaju prijenos procesa na Trgu Republi-

⁶⁷ Analiza stenograma i novinskih izvještaja usmjerena je na identifikaciju ponavljajućih pojmova i opozicija („narod”/„izdajnici”, „pravda”/„zločin”), emocionalno nabijene retorike, konstrukcije kolektivnog identiteta i reprezentacije optuženih kao simboličkih nositelja bivšeg režima. Posebna se pozornost posvećuje odnosu između pravnog jezika, medijske reprezentacije i političke simbolike procesa.

⁶⁸ Murray Edelman, *The Symbolic Uses of Politics* (Urbana: University of Illinois Press, 1985); Murray Edelman, *Constructing the Political Spectacle* (Chicago: University of Chicago Press, 1988).

ke, uključivanje publike kroz svjedočenja i snažna medijska prisutnost stvaraju dojam „narodnog suda“, čime se istodobno mobilizira javnost i legitimizira vlast kroz naglašavanje ideoloških obrazaca poput „bratstva i jedinstva“. ⁶⁹ Optuženici pritom postaju simbolički neprijatelji („borba protiv zla“), dok retorika tužiteljstva i medija konstruira državu kao nositeljicu pravde i stabilnosti, nudeći simboličko razrješenje poslijeratne nesigurnosti, osobito u kontekstu Rezolucije Informbiroa). ⁷⁰ U ovome se slučaju ideologija može promatrati kao proces operacionalizacije apstraktnih pojmova („pravda“, „izdaja“, „narodni sud“) ⁷¹ u konkretne diskurzivne i simboličke obrasce koji proizvode određene društvene učinke, poput legitimizacije vlasti i emocionalne mobilizacije. ⁷² Publika, prisutna izravno ili putem medija, djeluje kao konzument koji internalizira i reproducira ponuđeni narativ, čime se učvršćuje politička istina uspostavljena kroz proces. ⁷³ Analiza se stoga usmjerava na prepoznavanje funkcionalnih obrazaca u diskursu suđenja i pratećem narativu, pri čemu retoričke strategije i simbolika oblikuju društvene stavove i percepciju prošlosti. U tom procesu partijski akteri i sudionici suđenja konstruiraju narativ koji funkcionira kao ritual ideološke potvrde i slanja poruke, dok publika njegovim prihvaćanjem sudjeluje u reprodukciji političkog poretka. Ovakav pristup („ideologija – operacionalizacija – konzument“) moguće je povezati s teorijama ideologije i hegemonije, odnosno s uvidima o proizvodnji konsenzusa, ⁷⁴ djelovanju ideoloških aparata države ⁷⁵ i ulozi kontroliranih medija u oblikovanju pristanka. ⁷⁶

⁶⁹ Prema Andersonovoj „zamišljenoj zajednici“, suđenje možemo promatrati kao imaginarni konstrukt zajednice kroz medije. Emocionalna mobilizacija i osjećaj zajedništva stvara se kroz zajedničke praćenje i uključivanje publike i svjedoka iz publike. – Benedict Anderson, „Introduction“, in: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London/New York: Verso, 1983), 1–7.

⁷⁰ Ovdje treba spomenuti i Hobsbawmov koncept „izmišljanja tradicije/zajednice“ u smislu suđenja kao procesa oblikovanja rituala nove političke zajednice kroz sintagme poput „narodnog suda“, „pravedne osвете“, ali i dramatičnošću procesa, simbolikom jezika i mjesta. – Eric Hobsbawm i Terence Ranger, ur., *Izmišljanje tradicije* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2002)

⁷¹ Ernesto Laclau i Chantal Mouffe Koncept hegemonije i diskurzivne artikulacije u ovom slučaju može artikulirati socijalistički diskurs „narodne pravde“ protiv „izdaje“, učvršćujući ideološku dominaciju. – Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, *Hegemonija i socijalistička strategija* (Zagreb: Disput, 2010.).

⁷² Kao važan koncept pri analizi kategorije ideologije u ovom događaju nameće se koncept afektivne politike Sare Ahmed, odnosno proučavanje suđenja kao događaja emocionalno nabijene retorike u svrhu mobilizacije javnosti kanalizirajući emocije kroz sudnicu i medije. – Sara Ahmed, *Kulturna politika emocija* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2017).

⁷³ Theodor Adorno i Max Horkheimer, *Dijalektika prosvjetiteljstva* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2006).

⁷⁴ Antonio Gramsci, *O državi* (Beograd: Radnička štampa, 1979); Antonio Gramsci, *Pisma iz zatvora* (Zagreb: Zora, 1951); John Cammett, *Antonio Gramsci and the Origins of Italian Communism* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1967), 204.

⁷⁵ Louis Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays* (New York: Monthly Review Press, 1971).

Diskurs i jezik: Felman

Koncept „pravnog nesvjesnog” Shoshane Felman omogućuje razumijevanje suđenja kao prostora u kojem se isprepliću pravo i trauma. Suđenje se pritom ne pojavljuje samo kao pravni proces nego i kao mjesto ponavljanja i ponovnog proživljavanja kolektivne traume, osobito kroz krize svjedočenja i nemogućnost njezina potpunog verbaliziranja. Svjedoci i optuženici tako postaju nositelji nesvjesnih slojeva prošlosti, a sudski postupak djeluje kao okvir u kojem se trauma istodobno iznosi i reproducira.⁷⁷ Analiza stenograma pokazuje kako svjedočenja o zločinima nadilaze funkciju pravnog dokaza te postaju traumatski ponovni doživljaji koji narušavaju linearni narativ procesa, stvarajući emocionalne rupture nalik onima u Eichmannovu suđenju.⁷⁸ Takve diskurzivne rupture otvaraju prostor za razumijevanje suđenja ne samo kao osude nego i kao pokušaja suočavanja s traumatskim iskustvom. Istodobno, retorika „narodne pravde” nastoji simbolički zatvoriti traumatski horizont prošlosti, dok ga kroz javno izvođenje procesa i medijsku reprodukciju zapravo iznova aktivira, pretvarajući publiku u svojevrsnoga sekundarnog svjedoka. U tom kontekstu iskazi optuženika, osobito u svojoj rutinizaciji nasilja, mogu se povezati s konceptom banalnosti zla,⁷⁹ pri čemu odsutnost refleksije ne neutralizira, nego dodatno reproducira traumatski učinak. Suđenje se time pokazuje kao ambivalentan prostor: istodobno instrument pravde, ali i mehanizam ponavljanja i transformacije traume u javni i društveni događaj. Komparativno, ovaj koncept omogućuje usporedbu s međunarodnim suđenjima poput Nürnberškoga procesa, gdje se trauma Holokausta ponavlja u svjedočenjima, ali u jugoslavenskom kontekstu s dodatnim slojem socijalističke ideologije koja traumu koristi za građenje budućnosti. Kao poveznica analize diskursa i moći nameće se koncept diskursa kao aparata moći, prema kojem suđenje djeluje kao mehanizam proizvodnje „službene povijesti” i kontrole nad narativom o prošlosti.⁸⁰ Analiza diskursa stoga se usmjerava na prepoznavanje ključnih pojmova, protupojmova i njihovih odnosa („pravda”, „izdaja”, „odgovornost”), kao i na jezične strategije pomoću koje akteri procesa djeluju

⁷⁶ Noam Chomsky and Edward Herman, *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media* (New York: Pantheon Books, 1988).

⁷⁷ Shoshana Felman, *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century* (Cambridge: Harvard University Press, 2002).

⁷⁸ Dominik Lasok, „The Eichmann Trial”, *The International and Comparative Law Quarterly*, 11, 2/1962, 355–374.

⁷⁹ Koncept „banalnosti zla” ključan je pri analizi diskursa, osobito obrane optuženih i profiliranju optuženih, odnosno rutinizacija zločina bez sposobnosti refleksije kod počinitelja. – Hannah Arendt, *Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2006).

⁸⁰ Michel Foucault, *Arheologija znanja* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005)

i oblikuju značenje.⁸¹ Govor tužiteljstva, obrane i optuženika pritom se ne promatra samo kao deskripcija, nego kao čin kojim se mobilizira publika, uspostavlja interpretativni okvir i učvršćuje ideološki narativ.⁸² Uvidi kritičke diskurzivne analize dodatno ukazuju na ulogu medija u reprodukciji takvog diskursa, pri čemu se pomoću retoričkih obrazaca i selekcije sadržaja oblikuje javna percepcija procesa. U komparativnoj perspektivi ovakav pristup omogućuje sagledavanje sličnosti i razlika između jugoslavenskih i međunarodnih suđenja, osobito u načinu na koji se trauma i pravda diskurzivno artikuliraju i institucionaliziraju.⁸³ Suđenje se tako pokazuje kao dvostruki mehanizam: istodobno pravni instrument kažnjavanja i diskurzivno mjesto ponavljanja, artikulacije i transformacije kolektivne traume.

Kultura sjećanja: Asman

Koncept kulturne memorije Aleide Asman omogućuje razumijevanje suđenja kao mehanizma kroz koji se proizvodi i stabilizira službeni narativ o prošlosti. Razlikujući komunikativnu i kulturnu memoriju, Asman pokazuje kako se živa, generacijska sjećanja pomoću institucionalnih procesa pretvaraju u selektivno strukturiranu i dugotrajnu kulturnu memoriju. Ona pritom razlikuje arhivsku (pohranjenu) i kanonsku (aktivno prisutnu) dimenziju memorije.⁸⁴ U tom kontekstu suđenje djeluje kao prostor i mehanizam transformacije komunikativne memorije u kulturnu. Svjedočenja žrtava, sadržana u zapisnicima i iskazima, predstavljaju neposredna iskustva nasilja (komunikativna memorija), dok se kroz presudu i medijsku reprezentaciju ta iskustva prevode i arhiviraju u kanonizirani narativ (kulturnu memoriju) o „pobjedi nad fašizmom“ i socijalističkom zajedništvu. Proces tako ne samo da arhivira prošlost nego je i aktivno reinterpreтира te ugrađuje u dominantni društveni okvir. Suđenje pritom funkcionira kao mjesto medijacije memorije, u kojem se kroz ritual (dramaturgija procesa), prostor

⁸¹ Michael Freeden, *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach* (Oxford: Clarendon Press, 1996); Michael Freeden, „The Morphological Analysis of Ideology“, in: *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, eds. Michael Freeden, Lyman Tower Sargent and Marc Stears (New York: Oxford University Press, 2013), 115–137.

⁸² Quentin Skinner, *Visions of Politics, Volume 1: Regarding Method* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Quentin Skinner, „Meaning and Understanding in the History of Ideas“, *History and Theory*, 8, 1/1969, 3–53; Quentin Skinner, „Some Problems in the Analysis of Political Thought and Action“, *Political Theory*, 2, 3/1974, 277–303; Vedran Jerbić, „O strategijskoj ulozi konteksta u tumačenju političkih diskursa: susret teorije hegemonije i lingvističkog kontekstualizma“, *Politička misao*, 58/2021, 127–160.

⁸³ Norman Fairclough, *Language and Power* (London: Longman, 1989.); Norman Fairclough, *Discourse and Social Change* (Cambridge: Polity Press, 1992); Norman Fairclough, *Media Discourse* (London: Edward Arnold, 1995).

⁸⁴ Aleida Assmann, *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

(Zagrebački zbor kao simbolički arhiv deportacija)⁸⁵ i diskurs povezuju prošlost, sadašnjost i budućnost.⁸⁶ Dramaturgija procesa i njegova javna izvedba omogućuju uspostavu kontinuiteta značenja, pri čemu se trauma prošlosti prevodi u politički i društveni narativ koji legitimira postojeći poredak i usmjerava kolektivnu percepciju prijetnji i identiteta. U komparativnoj perspektivi, ovakav pristup pokazuje kako različiti poslijeratni konteksti selektivno oblikuju kulturnu memoriju. Dok jugoslavenski procesi naglašavaju traumu okupacije i narativ zajedništva, istodobno potiskujući rasprave o unutarnjim sukobima i kolaboraciji, međunarodna suđenja poput Nürnberškoga procesa prvenstveno artikuliraju sjećanje na nacističke zločine unutar okvira pobjedničke pravde, dok sovjetski procesi naglašavaju klasnu borbu i antifašistički narativ uz istodobno izostavljanje trauma povezanih s Gulagom. Na taj način različiti modeli poslijeratnih suđenja oblikuju specifične obrasce kulturne memorije u skladu s političkim i ideološkim ciljevima. U tom se smislu suđenja mogu promatrati i kao oblik institucionalne interpretacije prošlosti, pri čemu pravni i medijski diskurs aktivno sudjeluju u oblikovanju kolektivne svijesti, što dodatno naglašavaju i suvremeni historiografski pristupi koji ukazuju na političku uvjetovanost narativa o prošlosti.⁸⁷

Potencijalne teme istraživanja

Navedene teorije i metode otvaraju mogućnost novih interpretacija te doprinose popunjavanju praznina u dosadašnjim istraživanjima. Brojnost i raznolikost izvora vezanih uz proces upućuju na širok spektar potencijalnih istraživačkih smjerova koji nadilaze sam pravni okvir suđenja. U tom smislu nameće se potreba za komparativnom analizom s drugim poslijeratnim procesima u jugoslavenskom, europskom i globalnom kontekstu, kao i praćenje promjena u narativima o suđenju u kasnijim razdobljima, primjerice u procesima protiv Artukovića ili Šakića. Istodobno, dostupna građa omogućuje istraživanje različitih aspekata djelovanja režima, uključujući emigrantske mreže, obrasce društvene mobilnosti, emocionalne režime logora te suvremene reinterpretacije i mjesto ovih procesa u javnoj povijesti.⁸⁸ Posebno vrijedan izvor predstavlja elaborat koji Ljubo Miloš piše u pritvoru, jer pruža uvid u mikrohistoriju pojedinaca unutar ustaške hijerar-

⁸⁵ Topografija prostora postaje ideološki okvir koji režim koristi kao memorijalni potencijal mjesta za stvaranje kontinuiteta značenja. – Nora, „Les Lieux de Memoire”, 7–24.

⁸⁶ Jan Assmann, *Religion and Cultural Memory: Ten Studies* (Stanford: Stanford University Press, 2006).

⁸⁷ Dubravka Stojanović, *Prošlost dolazi: Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2024).

⁸⁸ Emocionalni režimi su normativni okviri za emocije u društvu, prema Williamu Reddyju (*The Navigation of Feeling*, 2001), koji oblikuju ponašanje i vrijednosti unutar represivnih sustava poput NDH. – Richard Firth-Godbehere, *Ljudska povijest emocija* (Zagreb: Školska knjiga, 2023).

hije, ali i u funkcioniranje šireg institucionalnog okvira režima. Na temelju takvih izvora moguće je rekonstruirati razvoj i djelovanje logorskog sustava, kao i obrasce ponašanja žrtava i počinitelja. Analiza svjedočenja i dokumentacije omogućuje i uvid u obrasce društvene mobilnosti, od nepriviligiranih predratnih pozicija do stjecanja statusa kroz nasilje i „dokazivanje“ unutar sustava. Otvara se i prostor za rekonstrukciju kretanja emigrantskih mreža te mehanizama i institucija koje su ih podržavale. Ipak, važno je naglasiti da pojedine teme nadilaze okvir samog sudskog procesa te zahtijevaju šire istraživanje konteksta i vremenskih razdoblja u kojima se odvijaju.

Primjer društvene mobilnosti

Kao ilustracija analitičkog potencijala izvora odabran je primjer društvene mobilnosti jer jasno pokazuje kako se na osnovu sudskoga materijala mogu rekonstruirati širi društveni i ideološki obrasci djelovanja ustaškoga režima. Iz dokaznog materijala moguća je djelomična rekonstrukcija emocionalnog režima te sustava poželjnih vrlina i vrijednosti nužnih za integraciju i vertikalnu mobilnost u NDH. Karijerni uspon u praksi je često podrazumijevao nasilje kao ključni mehanizam napredovanja.⁸⁹ Većina optuženika dolazila je iz nepriviligiranih društvenih i ekonomskih slojeva, što ih ne razlikuje bitno od šire populacije, ali se razlikuju obrasci njihove motivacije i djelovanja. Dok su za pripadnike pokreta otpora važnu ulogu imali kolektivni ciljevi i ideja društvene promjene, u slučaju optuženih vidljivi su obrasci oportunizma, osobnog probitka i afirmacije kroz nasilje.⁹⁰ Svjedočanstva i iskazi dodatno osvjetljavaju takve obrasce. Preživjeli logoraš Đorđe Miliša opisuje mlade ustaške novake koji su „stizali u velikim masama, obučeni u hercegovačku nošnju... Trebalo ih je učiti hodati. I učilo ih se, ali teško”,⁹¹ dok Čedomil Huber ističe kako su ustaše u logoru „regrutirane iz redova lumpenproletera: među ljudima koji su napustili ili počeli napuštati dojučerašnja moralna načela, koji su za malo novca, ljepšu ili manje lijepu uniformu, a prije svega za vlast nad drugima, bili spremni učiniti sve”.⁹²

⁸⁹ O ubojstvu kao mjerilu svjedoči odvjetnik Dumić pri obrani Miličevića koji je „pričao u logoru u Italiji, u jednoj sredini, gdje ugled pojedinca, izgleda, kotira prema težini ranije počinjenih zlodjela, pa ta njegova samohvala držim, nema, dokaznog značenja”. – HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604, K-1/48-1-311; kut. 605, 1/48-1618-1680, 1688-1704, 1785-1786, 1822.

⁹⁰ Douglas Kelly, psihijatar koji je proučavao nacističke zločince uočava sličnost, odnosno kako počinitelji zločina nisu bile izvanredne ličnosti, već su imali tri zajedničke karakteristike: pretjerana ambicija, niski etički standardi i snažno razvijen nacionalizam. Uz to, faktor je bila prilika dolaska na vlast. Navedeno se može uočiti i u slučaju ustaških zločinaca. – Simić, *Madam War Criminal*, 15.

⁹¹ Đorđe Miliša, *U mučilištu – paklu Jasenovac* (Zagreb: naklada piščeve, 1945), 273.

⁹² Čedomil Huber, „Ekonomska zajednica – osnovna ćelija organiziranog otpora u jasenovačkim logorima”, u: *Okrugli stol 21. travnja 1984.: materijali s rasprave*, ur. Dobrila Borović (Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1985), 72.

Slično tomu, odvjetnik optuženika Dumić naglašava socijalno porijeklo optuženika, opisujući ih kao neuke i siromašne seljake kojima je rat otvorio prostor za mobilnost.⁹³ Ljubo Miloš je kao činovnik u Subotici bio izuzetak u odnosu na suoptuženike.⁹⁴ Unutar takvog sustava napredovanje je bilo usko povezano s demonstracijom lojalnosti i brutalnosti. Sudjelovanje u egzekucijama funkcioniralo je kao sredstvo afirmacije i stjecanja statusa, zbog čega su se u vrhu hijerarhije često nalazili najradikalniji i najnasilniji pojedinci. Dok su izvan logora egzekucije imale funkciju dokazivanja ideološke predanosti, unutar logorskog sustava služile su uspostavi hijerarhije i kontrole.⁹⁵ Iskazi optuženih potvrđuju takvu logiku djelovanja. Mato Vasilj navodi kako je pritisak na nasilje bio izravno povezan s identitetom ustaše („Meni lično je Pavelić rekao kad nisam htio zaklati jednu ovcu, već sam mu rekao da mi je žao životinje: ‘Kakav bi ti onda bio ustaša?’”), dok Ljubo Miloš ističe da su „koljači dobivali više činove”, a ako bi netko odbio sudjelovati, „Pavelić bi ga sigurno dao izbaciti iz ustaša”.⁹⁶ Primjer Adama Miličevića dodatno pokazuje kako su unapređenja bila rezultat kombinacije nasilja, lojalnosti i arbitrarnosti nadređenih.⁹⁷ S druge strane, primjer Mate Vasilja – koji prilikom akcije kod Kozare kada je nosio ranjenog suborca, nije bio unaprijeđen zbog čega nezadovoljan odlazi u Jasenovac gdje ubrzo dobiva čin rojnika – ukazuje na to da čin spašavanja života nije imao istu vrijednost kao čin oduzimanja života.⁹⁸ U tom smislu, analiza društvene mobilnosti nadilazi individualne biografije i otvara uvid u šire mehanizme funkcioniranja nasilja, hijerarhije i ideologije. Ovaj primjer stoga ilustrira kako i

⁹³ „Svi moji branjenici, neuki su i priprosti seljaci sa svega tri ili četiri razreda osnovne škole, svi iz pasivnih krajeva, puki siromasi, među najsiromašnijima u svojim siromašnim selima. Prva trojica od njih, i to: Nikola Pehar, Adam Miličević i Mato Vasilj, rođeni su u drugoj polovici godine 1920. Njima je prema tome godine 1941., tj. početkom okupacije bilo baš vrijeme da pođu u vojsku, i oni su s time računali”. – HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604, K-1/48-1-311; kut. 605, 1/48-1618-1680, 1688-1704, 1785-1786, 1822.

⁹⁴ Geza Tikvicki u svojoj knjizi prenosi svjedočanstvo s druženja Laze Vasiljeva o Ljubi Milošu čija sestra Dara je bila dio društva. Za njega navodi kako je „bio ćutljiv, smrknut, nedruštven i iskompleksiran. Klonio se društva, čak i sestre Dare, a njega takvog ni mi nismo želeli u društvu”. – Geza Tikvicki, *Slike ustanka u Bačkoj* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1989), 63-64.

⁹⁵ Mira Kolar-Dimitrijević, „Sjećanja veterinarara Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 15, 2/1983, 155-176.

⁹⁶ HDA, fond 1596, Vrhovni sud NRH, kut. 604, K-1/48-1-311; kut. 605, 1/48-1618-1680, 1688-1704, 1785-1786, 1822.

⁹⁷ „Jednom prilikom prije povratka Ljube Miloša u Lepoglavu 1944., ja sam se bunio zbog toga što nisam bio unaprijeđen, te me je Ljubo Miloš dao zatvoriti u Draškovićevu ul. Međutim nakon par dana ustaški satnik tj. dopukovnik Matković, pustio me je iz zatvora i tada sam bio unaprijeđen u čin vodnika”. – HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, k. 53, 013.2.18, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Miličević Adama, sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbednosti u Zagrebu dne 5.V.1948.g.

⁹⁸ HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, k. 53, 013.2.18, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Vasilj Mate, sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbednosti za N.R.H. u Zagrebu, dana 28. maja 1948.

ograničen korpus sudske dokumentacije može poslužiti kao polazište za kompleksna istraživanja društvenih, ideoloških i iskustvenih dimenzija režima.

Zaključak

Analiza suđenja zahtijeva kombinaciju novih pristupa u historiografiji te prevladavanje interpretativnih okvira koji se fokusiraju isključivo na potvrđivanje ili opovrgavanje krivnje i instrumentalizaciju procesa. Historiografija suđenja najčešće promatra kao izvor za rekonstrukciju zbivanja za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata te djelovanja pojedinaca uključenih u zločine, dok dio revizionističkih pristupa nastoji umanjiti razmjere zločina, preusmjeriti fokus na druge aktere ili delegitimirati sam proces. Takvi pristupi – bilo da je riječ o konstrukciji „zločinaca-heroja“ ili „žrtava“, ili o kvantifikacijskim redukcijama složenih povijesnih pojava – ne otvaraju prostor za postavljanje relevantnih istraživačkih pitanja. Ovaj rad nastoji ponuditi drukčiji analitički okvir, usmjeren na razumijevanje suđenja kao složenog društvenog, političkog i simboličkog procesa. Fokus se pomiče s pojedinačnih aktera i događaja prema analizi diskursa, performativnosti i memorijskih praksi koje su kroz suđenje oblikovale službeni narativ poslijeratne Jugoslavije. Time se otvara prostor za sagledavanje suđenja ne samo kao pravnog već i kao društveno-političkog fenomena koji aktivno sudjeluje u konstrukciji identiteta i kolektivne memorije te nudi komparativne uvide relevantne za tranzicijsku pravdu. Kroz takav pristup, proces „Kavran–Miloš“ može se promatrati kao paradigmatiski primjer poslijeratne pravde koja nadilazi okvir kaznenog postupka, djelujući kao instrument oblikovanja društvenog poretka, političke legitimacije i kolektivne memorije. U tom smislu, analiza suđenja otvara mogućnost za dublje razumijevanje odnosa između prava, ideologije i društva, kao i za komparativna promišljanja o ulozi poslijeratnih procesa u europskom kontekstu. Osim toga, tema nadilazi historiografske okvire te privlači pozornost šire zajednice na postjugoslavenskom prostoru. O aktualnosti ovih pitanja svjedoče i suvremene kulturne reprezentacije poput filma *Nuremberg*, koje kroz humanizaciju optuženika ponovno otvaraju pitanje odnosa između pravde, odgovornosti i interpretacije prošlosti. U suvremenim interpretacijama Drugoga svjetskog rata i poraća primjetni su trendovi reinterpretacije i revizije, pri čemu se u dijelu javnog i političkog diskursa oslobođenje reinterpretira kao oblik nove represije, a poslijeratni režim kao prijetnja nacionalnom opstanku. Takvi pristupi često rezultiraju relativizacijom zločina i rehabilitacijom pojedinih aktera, što dodatno naglašava potrebu za kritičkim i metodološki utemeljenim istraživanjima. U konačnici, ovakav pristup ne samo da doprinosi historiografiji nego i omogućuje šire razumijevanje suvremenih društvenih i političkih prijedora oko interpretacije prošlosti, ukazujući na trajnu povezanost između povijesnih narativa i aktualnih identitetskih i politič-

kih pitanja. Kao što primjećuje Francisco Moreno, povijest često bilježi događaje, ali ne i njihove emocionalne i iskustvene slojeve;⁹⁹ u tom smislu, ovaj pristup nastoji suđenje promatrati kao prostor artikulacije upravo tih dimenzija.

Spisak referenci

Arhivi

- Hrvatski državni arhiv. Fond 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta; Fond Ponova; Fond 248, Ustaška nadzorna služba; Fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske; Fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske; Fond 1596, Vrhovni sud NRH.
- Arhiv Jugoslavije. Fond 215, Savezno javno tužilaštvo; Fond 112, Novinska agencija Tanjug.
- Arhiva Hrvatske radiotelevizije. „Proces Božidaru Kavranu i ostalima”, snimka, 4 min 20 s; izvod iz procesa protiv Ljube Miloša, zapovjednika logora Jasenovac, snimka, 3 min 11 s.
- Hrvatska kinoteka. Film „Pred narodnim sudom”, 1948., Jadran film, r: Dragutin Zdunić
- Znaci.org. Fotografije

Štampa i periodika

- *Oktobar* (Jugoslavija).
- *Berner Tagwacht* (Švicarska).
- *Bieler Tagblatt* (Švicarska).
- *Borba* (Jugoslavija, razni brojevi 1947–1948).
- *Corriere d'Informazione* (Italija).
- *Dagens Nyheter* (Švedska).
- *Daily Herald* (UK).
- *Danica* (SAD).
- *Derniere Heure* (Belgija).
- *Die Tat* (Švicarska).
- *Dundee Courier* (UK).
- *FAN – L'Express* (Švicarska).
- *Gazet Van Antwerpen* (Belgija).
- *Journal du Jura* (Švicarska).
- *Journal et feuille d'avis du Valais* (Švicarska).
- *Književne novine* (Jugoslavija).
- *Kolding Folkeblad* (Danska).
- *Krasnaja zvezda* (SSSR) (Cyrillic).
- *La Liberté* (Švicarska).
- *La Meuse* (Belgija).

⁹⁹ Fransisko Moreno Gomez, „Istorija, sećanje i prava žrtava”, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije*. prir. Milo Petrović (Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka u Beogradu, 2014), 50–59.

- *La Nación* (Argentina).
- *Le Confédéré* (Švicarska).
- *Le Sentinelle* (Italija).
- *Lud* (Čehoslovačka).
- *Magyar Szó* (Mađarska).
- *Manchester Evening News* (UK).
- *Metropole* (Belgija).
- *Naše pravda* (Čehoslovačka).
- *Neue Zürcher Nachrichten* (Švicarska).
- *Nottingham Evening Post* (UK).
- *Nova Hrvatska* (UK).
- *Obrana* (Španjolska).
- *Ofensiva* (Rumunjska).
- *Slobodna Dalmacija* (Jugoslavija, razni brojevi 1947–1948).
- *The Australian Jewish Herald* (Australija).
- *Varaždinske vijesti* (Jugoslavija, 1945–1948).
- *Vjesnik* (Jugoslavija, razni brojevi, 1948).
- *Vychodoslovenska Pravda* (Čehoslovačka).
- *Weltpresse* (Austrija).

Izvori sa interneta

- Antifašistički vjesnik. <https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/11/29/249>; <https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/10/20/338>
- Derechos.org. <http://www.derechos.org/nizkor/nuremberg/nlondon.html>; <http://www.derechos.org/nizkor/nuremberg/judgment/>
- Gong. <https://gong.hr/2015/05/14/rehabilitacija-draze-mihailovica-je-skan-dalozna>
- HINA. <https://www.hina.hr/vijest/6311138>
- IMDb. <https://www.imdb.com/title/tt1446466>
- Peščanik. <https://pescanik.net/proces-2/>; <https://pescanik.net/rehabilitacija-d-mihailovica-kao-politicko-sudenje/>
- Portal Novosti. <https://www.portalnovosti.com/premontirani-proces>
- RTRS. <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=366291>
- Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Ante_Vrban; https://hr.wikipedia.org/wiki/Ljubo_Miloš

Literatura

- Adorno, Theodor i Max Horkheimer. *Dijalektika prosvjetiteljstva*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2006.
- Ahmed, Sara. *Kulturna politika emocija*. Zagreb: Centar za ženske studije, 2017.
- Althusser, Louis. *Lenin and Philosophy and Other Essays*. New York: Monthly Review Press, 1971.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities*. London/New York: Verso, 1983.
- Applebaum, Anne. *Gulag: A History*. New York: Anchor Books, 2004.
- Arendt, Hannah. *Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2006.

- Assmann, Aleida. *Cultural Memory and Western Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Assmann, Jan. *Religion and Cultural Memory*. Stanford: Stanford University Press, 2006.
- Begović, Sima. *Logor Banjica 1941–1944*. Knj. II. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.
- Bergsmo, Morten, Cheah Wui Ling and Yi Ping, eds. *Historical Origins of International Criminal Law*. Vol. 2. Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2014.
- Biddiscombe, Perry. *Werewolf*. Toronto: University of Toronto Press, 1998.
- Bílková, Veronika. „Post-Second World War Trials in Central and Eastern Europe”. In: *Historical Origins of International Criminal Law*, eds. Morten Bergsmo, CHEAH Wui Ling and YI Ping, 697–714. Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2014.
- Bloxham, Donald. *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Cammett, John. *Antonio Gramsci and the Origins of Italian Communism*. Stanford: Stanford University Press, 1967.
- Chomsky, Noam and Edward Herman. *Manufacturing Consent*. New York: Pantheon Books, 1988.
- Despot, Zvonimir. „Plan Deseti travanj i(li) operacija Gvardijan”. *Podravski zbornik*, 26/27, 2000, 161–175.
- Douglas, Lawrence. *The Memory of Judgment: Making Law and History in the Trials of the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2001.
- Dulić, Tomislav. „Sentenced ‘for Ideological and Political Reasons’? The Rehabilitation of Dragoljub ‘Draža’ Mihailović and Social Memory in Serbia”. *Sociologija*, 54/2012, 625–648.
- Edelman, Murray. *Constructing the Political Spectacle*. Chicago: University of Chicago Press, 1988.
- Edelman, Murray. *The Symbolic Uses of Politics*. Urbana: University of Illinois Press, 1985.
- Fairclough, Norman. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press, 1992.
- Fairclough, Norman. *Language and Power*. London: Longman, 1989.
- Fairclough, Norman. *Media Discourse*. London: Edward Arnold, 1995.
- Felman, Shoshana. *The Juridical Unconscious*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002.
- Ferhabd begović, Sabina. *Recht und Gerechtigkeit? Ahndung von Menschheitsverbrechen in Jugoslawien zwischen Völkerrecht und Partisanenjustiz (1941–1948)*. Paderborn: Brill | Schöningh, 2025.
- Firth-Godbehere, Richard. *Ljudska povijest emocija*. Zagreb: Školska knjiga, 2023.
- Foucault, Michel. *Arheologija znanja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005.
- Freeden, Michael. „The Morphological Analysis of Ideology”. In: *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, edited by Michael Freeden, Lyman Tower Sargent and Marc Stears, 115–137. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Freeden, Michael. *Ideologies and Political Theory*. Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Ghodsee, Kristen. „A Tale of ‘Two Totalitarianisms’: The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism”. *History of the Present*, 4/2014, 115–142.

- Goldstein, Ivo. „O psihologiji ustaških čuvara i logoraša u Jasenovcu“. *Zbornik Janković*, 4/2019, 435–445.
- Goldstein, Ivo. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi Liber; Židovska općina Zagreb, 2001.
- Grahek Ravančić, Martina. „Razvoj pravosudnih vlasti i odgovarajućega pravnog okvira u Hrvatskoj 1945. godine“. *Časopis za suvremenu povijest*, 53/2021, 157–183.
- Gramsci, Antonio. *O državi*. Beograd: Radnička štampa, 1979.
- Gramsci, Antonio. *Pisma iz zatvora*. Zagreb: Zora, 1951.
- Hobsbawm, Eric i Terence Ranger, ur. *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2002.
- Huber, Čedomil. „Ekonomska zajednica – osnovna ćelija organiziranog otpora u jasenovačkim logorima“. U: *Okrugli stol 21. travnja 1984.: materijali s rasprave*, uredila Dobrila Borović, 70–77. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1985.
- Janković, Branimir. „Komparativna historija revolucija Arna J. Mayera“. U: *Zbornik Drage Roksandića*, uredili Damir Agičić, Hrvoje Petrić i Filip Šimetin Šegvić, 953–962. Zagreb: FF press, 2019.
- Jerbić, Vedran. „O strategijskoj ulozi konteksta u tumačenju političkih diskursa“. *Politička misao*, 58/2021, 127–160.
- Kershaw, Ian. *Out of the Ashes: Europe's Rebirth after the Second World War*. London: Penguin, 2015.
- Kisić-Kolanović, Nada. „Drama vojskovođe Slavka Kvaternika“. *Časopis za suvremenu povijest*, 28, br. 3/1996, 379–397.
- Kisić-Kolanović, Nada. „Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema u Hrvatskoj 1945.–1952“. *Časopis za suvremenu povijest*, 24, 1/1992, 49–99.
- Kisić-Kolanović, Nada. „Vrijeme političke represije: 'veliki sudski procesi' u Hrvatskoj 1945.–1948“. *Časopis za suvremenu povijest*, 25/1993, 1–22.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. „Sjećanja veterinarara Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine“. *Časopis za suvremenu povijest*, 15, 2/1983, 155–176.
- Krašić, Wollfy. „A Failed Assassination Attempt on the Deželić in the Federal Republic of Germany in 1965 by the Yugoslav Security Service“. *Zbornik Janković*, 5–6/2021, 238–280.
- Laclau, Ernesto i Chantal Mouffe. *Hegemonija i socijalistička strategija*. Zagreb: Disput, 2010.
- Lasok, Dominik. „The Eichmann Trial“. *International and Comparative Law Quarterly*, 11, no. 2/1962, 355–374.
- Makhalova, Irina and Irina Rebrova. „(Post)War Trials of Nazi Perpetrators and Their Auxiliaries in the Soviet Union: History and Ongoing Debates“. *Eastern European Holocaust Studies*, 2/2024, 531–550.
- Masijas, Antonija. „Međunarodno pravo naspram nekažnjivosti i negacionizma“. U: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, priredio Milo Petrović, 182–196. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2014.
- Mataušić, Nataša. „Diana Budisavljević: The Silent Truth“. u: *Revolutionary Totalitarianism, Pragmatic Socialism, Transition: Volume One, Tito's Yugoslavia, Stories Untold*, edited by Gorana Ognjenović and Jasna Jozelić, 49–97. New York: Palgrave Macmillan, 2016.

- Miletić, Antun. *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945: dokumenta*. Knj. II. Beograd: Narodna knjiga; Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1986.
- Miliša, Đorđe. *U mučilištu – paklu Jasenovac*. Zagreb: Naklada piščeva, 1945.
- Milosavljević, Olivera. „Fašizam i istorijski revizionizam”. U: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, priredio Milo Petrović, 123–128. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2014.
- Milošević, Srđan. „Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji”. U: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, priredio Milo Petrović, 129–142. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2014.
- Milošević, Srđan. *Istorija pred sudom – interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića*. Beograd: Fabrika knjiga, 2013.
- Moreno Gomez, Fransisko. „Istorija, sećanje i prava žrtava”. U: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, priredio Milo Petrović, 50–59. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2014.
- Nora, Pierre. „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire”. *Representations*, 26/1989, 7–24.
- Paczkowski, Andrzej. *The Spring Will Be Ours*. University Park: Penn State University Press, 2003.
- Pfeffer, Leo. *Istraga u Sarajevskom atentatu*. Zagreb: Nova Evropa, 1938.
- *Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rosenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hancinu*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946.
- Radanović, Milan. „Otkopavanje istine ili normalizovanje kolaboracionizma? O formiranju i delovanju dve revizionističke komisije pod okriljem Vlade Republike Srbije, 2009–2012”. U: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, ur. Milo Petrović, 143–174. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka, 2014.
- Radanović, Milan. *Općina Crkveni Bok u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2025.
- Reddy, William. *The Navigation of Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Sedlo, Marko. „Razvoj građanskog parničnog procesnog prava u SFRJ”. *Pravnik*, 46, 93/2013, 55–80.
- Siemens, Daniel and Daniel Hedinger. „New perspectives on the post-World War II trials of Nuremberg and Tokyo”. *Journal of Modern European History*, 14, 4/2016, 492–499.
- Simić, Olivera. *Madam War Criminal: Serbia's Iron Lady*. London: Hurst, 2025.
- Skinner, Quentin. „Meaning and Understanding in the History of Ideas”. *History and Theory*, 8, 1/1969, 3–53.
- Skinner, Quentin. „Some Problems in the Analysis of Political Thought and Action”. *Political Theory*, 2, 3/1974, 277–303.
- Skinner, Quentin. *Visions of Politics. Volume 1: Regarding Method*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

- Stanić, Milan, ur. *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*. Zagreb: Rožankowski, 1946.
- Stojanović, Dubravka. *Prošlost dolazi: Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2024.
- Stojanović, Tamara. „Rad zemaljskih i Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u procesu istraživanja ratnih zločina počinjenih na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata”. U: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, uredili Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski, 87–108. Beograd: INIS, 2025.
- Stošić, Verica M. i Vladan Vukliš, prir. *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu: studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*. Banjaluka: Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske; Arhiv Republike Srpske, 2017.
- Šadek, Vladimir. „Križarska gerila u koprivničkoj i đurđevačkoj Podravini 1945.–1948.”. *Podravski zbornik*, 42/2016, 35–43.
- Tikvicki, Geza. *Slike ustanka u Bačkoj*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1989.
- *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945.*, uredili Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparić. Zagreb: Minerva, 1997.
- Tokić, Mate Nikola. *Croatian Radical Separatism and Diaspora Terrorism During the Cold War*. West Lafayette: Purdue University Press, 2020.
- Totani, Yuma. *The Tokyo War Crimes Trial: The Pursuit of Justice in the Wake of World War II*. Cambridge, MA: Harvard University Asia Center, 2008.
- Vuković, Goran. *Klopka za koljače*. Banja Luka: Glas, 1975.

Summary

Nikola Ostojčić

The “Kavran–Miloš” Trial (1948): Research Potential of a Postwar Trial

Abstract: This paper analyzes the trial of Ljubo Miloš and a group of defendants in the 1948 “Kavran–Miloš” trial as a political, ideological, and mnemonic phenomenon of postwar Yugoslavia. Drawing on a rich body of sources—including interrogation records, a memorandum written by Miloš in detention, trial transcripts, the judgment, newspapers, as well as film and audio recordings—the paper examines the trial as a political spectacle that served to legitimize the new political order, mobilize the public, and canonize narratives about the Independent State of Croatia and postwar Yugoslavia. The theoretical framework combines the concepts of symbolic politics (Edelman), the juridical unconscious (Felman), and cultural memory (Assmann), together with complementary approaches to discourse analysis. The aim is to map the research potential of the trial, demonstrate its role in shaping collective memory, and open new avenues for interdisciplinary research on postwar trials in Yugoslav and international contexts.

Keywords: postwar trials, representation of crimes, discourse analysis, political spectacle, cultural memory

The “Kavran–Miloš” trial, held in Zagreb in 1948, offers a particularly rich body of material for the study of postwar justice in Yugoslavia. Ljubo Miloš and the other defendants were prosecuted for crimes committed during the Independent State of Croatia and for their involvement in postwar émigré activities. At the same time, the proceedings took place in a specific political setting, marked by the consolidation of the new Yugoslav state, continued security concerns, and the conflict with the Cominform.

The surviving documentation allows the trial to be examined from several perspectives. Interrogation records, Ljubo Miloš’s memorandum written in detention, the trial transcript, indictment and judgment, newspapers, photographs, film footage, and radio recordings reveal not only the judicial course of the proceedings but also the ways in which the trial was presented to the public. They make it possible to study courtroom language, representations of crimes and perpetrators, public participation, and the role of the media in shaping the meaning of the trial.

The paper therefore approaches the proceedings as more than a source for reconstructing wartime crimes or individual biographies. Drawing on Murray Edelman’s concept of symbolic politics, Shoshana Felman’s notion of the juridical unconscious, Aleida Assmann’s work on cultural memory, and discourse analysis, it examines the trial as a political and symbolic event. Its public character contributed to the representation of the defeated Ustasha regime and to the legitimation of the postwar political order.

Such an approach does not question the documented crimes or the responsibility of the defendants. Rather, it suggests that criminal prosecution and political, ideological, and mnemonic functions could operate simultaneously. The “Kavran–Miloš” trial can therefore serve as a starting point for further research into postwar justice, perpetrator biographies, social hierarchies, political discourse, and collective memory in Yugoslavia, as well as for comparisons with other European postwar trials